

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανασκαφή του παραλιακού νεκροταφείου στη θέση Κασιδιάρης των Σαβαλιών πρόσθεσε μία ακόμη θέση στις ήδη γνωστές της ευρύτερης περιοχής και εμπλούτισε τις γνώσεις μας με νέα σημαντικά συγκριτικά στοιχεία που αφορούν στην χωροθέτηση, τη μορφολογία των τάφων και στα ταφικά έθιμα. Γύρω στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. χρονολογούνται οι πρώτες αρχαιολογικές ενδείξεις στο παραθαλάσσιο νεκροταφείο της ευρύτερης περιοχής των Σαβαλιών. Τα δεδομένα ωστόσο πληθαίνουν από τα μέσα περίπου του ίδιου αιώνα και απαντώνται κυρίως σε έναν διακριτό τομέα, την τομή 11. Αν και στο σημείο αυτό δεν βρέθηκαν τάφοι, ανασκάφηκαν ωστόσο δύο πυρές εντός και στην ευρύτερη περιοχή των οποίων βρέθηκαν εκτός από όστρακα άβαφων αγγείων, καλής σε γενικές γραμμές ποιότητας κεραμική, όπως τα χαρακτηριστικά πινάκια με το κυρτό χείλος, κύλικες που μιμούνται λακωνικό τύπο (λάκαινα) και λυχνάρια με ανοιχτό μυκτήρα. Η τεκμηρίωση κεραμικής του 6^{ου} και του 5^{ου} αι. π.Χ. πραγματοποιείται για πρώτη φορά στην συγκεκριμένη περιοχή και σε γενικές γραμμές είναι αρκετά σπάνια, δεδομένου ότι ανάλογες περιπτώσεις έχουν καταγραφεί κατά κανόνα σε ακτίνα μεγαλύτερη των 10 χλμ. και οι περισσότερες αφορούν νεκροταφεία, ως επί το πλείστον από ταφικούς πίθους.

Περίπου 75 μ. ανατολικότερα βρίσκεται η κατ' εξοχήν κλασική συστάδα Γ η οποία αποτελείται από τέσσερις τάφους εκ των οποίων μια σαρκοφάγος με πολλαπλές ταφές και τρεις κεραμοσκεπείς εκ των οποίων ο ένας ακτέριστος. Στη σαρκοφάγο, τα οστά των προηγούμενων νεκρών παραμερίζονταν ενώ τα άχρηστα πλέον, κτερίσματά τους απορρίπτονταν εκτός τάφου και καταστρέφονταν. Τα ευρήματα των τάφων της συστάδας ήταν ως επί το πλείστον αγγεία, κυρίως αττικές λήκυθοι και γενικά κλειστά αγγεία, τέσσερα σε όλες τις περιπτώσεις, και πάντα από δύο αγγεία πόσης. Στη σαρκοφάγο και στον έναν κεραμοσκεπή υπήρχαν περαιτέρω κτερίσματα που συνδέονται με τον προσωπικό κόσμο των νεκρών (στλεγγίδα, κοσμήματα) ενώ μια πυξίδα τοποθετήθηκε εκτός τάφου, προφανώς προληπτικά, για να μη συμπληρωθεί ο αριθμός 7 (αγγείων). Σύμφωνα με τα ευρήματα η σαρκοφάγος χρονολογείται στην πρώιμη κλασική εποχή, δηλ. π. 480-450 π.Χ. ενώ οι δύο καλυβίτες που απέδωσαν κτερίσματα ο μεν γύρω στο 440 π.Χ., ο δε περί το 430 π.Χ. Ο προσανατολισμός των τάφων δεν είναι κοινός και αν εξαιρεθεί η περίπτωση της σαρκοφάγου όπου ο νεκρός ήταν στραμμένος προς Α και δύο κεραμοσκεπών (προς Ν), μόνο στον από αυτούς φαίνεται ότι

εφαρμόζεται ο γενικότερος κανόνας, ότι δηλ. ο νεκρός να είναι στραμμένος προς τα Β, Δ ή ΒΔ.

Στο άμεσο περιβάλλον των τάφων της συστάδας Γ βρέθηκαν όστρακα από χρηστικά ως επί το πλείστον αγγεία πόσης και σερβιρίσματος, εκ των οποίων πολλά συγκολλούμενα και τα οποία χρονολογούνται από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. έως και περίπου το 380 π.Χ. Ο πηλός τους, όπως και των αγγείων από τους τάφους υπολείπεται σε ποιότητα των προαναφερόμενων αρχαϊκών αγγείων. Είναι φανερό ότι οι οστρακοβριθείς αυτές περιοχές ανταποκρίνονται σε υπολείμματα περιδείπνων που δίνονταν τακτικά και για μεγάλο χρονικό διάστημα προς τιμήν των νεκρών από τους συγγενείς και απογόνους τους περίπου 50 χρόνια μετά την τελευταία ταφή. Τα νεκρόδειπνα αυτά σχετίζονταν με πλινθόκτιστες πήλινες κατασκευές ίσως επίπεδες πυρές-βωμούς, εν είδη βάθρου-αναβαθμού. Το κύριο καταναλώσιμο είδος ήταν μεγάλα εδώδιμα σαλιγκάρια τα οποία είχαν έντονο χθόνιο αλλά και αποτροπαϊκό συμβολισμό στον αρχαίο κόσμο αλλά και τις παραδοσιακές κοινωνίες. Ο χαρακτηριστικότερος τύπος αγγείου που αναμφίβολα συνδέεται με τις τελετές αυτές είναι ο σκύφος-κοτύλη, από τον οποίον βρέθηκαν τουλάχιστον τρία δείγματα διαφορετικών χρονικών περιόδων. Ιδιαίτερα, τα όστρακα των αγγείων βρέθηκαν διασκορπισμένα σε μεγάλη έκταση, κάτι που δείχνει ότι μετά τη χρήση τους τα έσπασαν χτυπώντας τα βίαια στο δάπεδο. Πολύ κοινός τύπος αγγείων είναι οι οινοχόες, οι κύλικες και τα πινάκια, δηλ. τα απαραίτητα αγγεία για την περίπτωση.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της ανασκαφής, η τοπική αυτή κοινωνία έτρεφε σεβασμό για τους νεκρούς προγόνους τους οποίους τιμούσε με τρόπο σταθερό και συνεπή σύμφωνα με τους αρχαίους νόμους και τα έθιμα. Αν και δεν αποκλείεται να υπήρχαν προλήψεις και δυσειδαιμονίες, ωστόσο φαίνεται πιθανό ότι γνώριζαν γράμματα αν κρίνουμε από δύο ακιδογραφήματα (εγχαράξεις) σε όστρακα. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι είχαν κάποια σχέση και με το εμπόριο, κυρίως με την επίσης δωρική Κόρινθο. Οι κάτοικοι δεν αποκλείεται να ασχολούνταν επίσης με τη γεωργία και την κτηνοτροφία αλλά και με πρακτικές όπως η τροφοσυλλογή που έχουν μια μακραίωνη προϊστορία. Ο συντηρητικός χαρακτήρας της κοινωνίας αυτής φαίνεται επίσης από την ενδυμασία δεδομένου ότι γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. οι γυναίκες φορούσαν τον παραδοσιακό δωρικό πέπλο όπως δείχνει μια περόνη που βρέθηκε στον ένα κεραμοσκεπή τάφο. Τα κοσμήματα ήταν χάλκινα ή και σιδερένια, κάτι που επιπλέον δείχνει την σχετική πενία της κοινωνίας αυτής, αν και αγγεία όπως οι λήκυθοι φανερώνουν ενδεχομένως επαφές και με την Αθήνα. Η εικόνα αυτή συνάδει με το προτεινόμενο από τον V. G. Childe σχήμα των δύο παράλληλων γενικών γραμμών στην πολιτισμική εξέλιξη: μια προοδευτική που χαρακτηριζόταν από συνεχή τεχνολογική ανάπτυξη σε συνδυασμό με μια ελαστική κοινωνική οργάνωση και ιδεολογία και μια

συντηρητική με στατική τεχνολογία αλλά με πολυπλοκότερες κοινωνικές δομές και ιδεολογία (Trigger 2005: 265).

Σε σχέση με άλλες περιπτώσεις στην Ηλεία, το νεκροταφείο των Σαβαλίων παρουσιάζει αρκετές ιδιοτυπίες. Είναι ίσως το μοναδικό που βρίσκεται τόσο κοντά στη θάλασσα, σε αυτό βρέθηκε η μοναδική για τα δεδομένα της Ηλείας σαρκοφάγο και έδωσε άφθονα υπολείμματα της τέλεσης νεκροδείπνων προς τιμήν των νεκρών, των οποίων τα πλησιέστερα παράλληλα διαπιστώσαμε στην περίπτωση του τύμβου των Αθηναίων στο Μαραθώνα. Είναι πολύ πιθανή η ύπαρξη τύμβου, όπως συμβαίνει άλλωστε και σε άλλες περιπτώσεις της ευρύτερης περιοχής της Κοίλης Ήλιδας, όπου παρατηρούνται νεκροταφεία τύμβων ήδη από την προϊστορική εποχή. Σε αυτά συνήθως τρόπος ταφής είναι οι κεραμοσκεπείς τάφοι, οι οποίοι δεν σημαίνουν απαραίτητα λιγότερα κτερίσματα. Δεν τεκμηριώθηκαν με απόλυτη βεβαιότητα ταφές σε πίθους οι οποίες χαρακτηρίζουν την ευρύτερη περιοχή των Σαβαλίων από τα τέλη του 6^{ου} έως και τον 4^ο αι. π.Χ., αλλά ούτε και καύσεις οι οποίες απαντώνται με τη μορφή πυρών ή τεφροδόχων αγγείων, ενίοτε τοποθετημένων μέσα σε πίθους, κυρίως στην αρχαϊκή εποχή ή ανεξάρτητα, όπως είναι η περίπτωση των νεκροταφείων της Ήλιδας κατά τα ελληνιστικά χρόνια. Δεν διαπιστώθηκε επίσης η χρήση επιτύμβιων στηλών, έθιμο το οποίο χαρακτηρίζει κυρίως την Ακρόρεια και την ηλειακή Τριφυλία, δηλ. κατά προσέγγιση την περιοχή ανάμεσα στη Νέδα και τον Αλφειό. Εδώ επιπλέον ακμάζει κατά τον 4^ο αι. και 3^ο αι. π.Χ. η κατασκευή ταφικών μνημείων πίσω από την πρόσοψη των οποίων υπάρχει σειρά κιβωτιόσχημων τάφων. Σε γενικές γραμμές από τις πιο πάνω περιπτώσεις δεν απορρέει κάποιος δεσμευτικός κανόνας προσανατολισμού των τάφων και των νεκρών, αν εξαιρεθεί μια προτίμηση για την τοποθέτηση των νεκρών με τέτοιο τρόπο ώστε να αντικρίζουν το βορά ή τη δύση.

Τα ανασκαφικά μας δεδομένα δείχνουν μια διακοπή από τον 4^ο αι. π.Χ. έως τον 3^ο αι. μ.Χ. αν και είναι πολύ πιθανόν ότι οι σχετικές ενδείξεις δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί. Στην ευρύτερη τουλάχιστον περιοχή και σε ακτίνα 4-5 χλμ. υπάρχουν νεκροταφεία που φανερώνουν την κατοίκηση της περιοχής τουλάχιστον κατά το υπόλοιπο του 4^{ου} αι. π.Χ. και ίσως κατά τον 3^ο αι. μ.Χ. Στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο δημιουργούνται δύο συστάδες τάφων που μπορούν να χρονολογηθούν από το τέλος του 3^{ου} αι. μ.Χ. έως και τις αρχές του 6^{ου} αι. Δεν αποκλείεται πολύ κοντά από εδώ να περνά τώρα το παρακλάδι της Εγνατίας, το οποίο συνέδεε την Πάτρα με την Καλαμάτα και όλα τα λιμάνια της Δ. Πελοποννήσου. Στην περίπτωση αυτή το ρωμαϊκό νεκροταφείο των Σαβαλίων ενδεχομένως ανήκει σε ένα πόλισμα με μικρό λιμάνι που αναπτύχθηκε εκ νέου ίσως ως μικρός σταθμός (Mutatio) ανεφοδιασμού της Εγνατίας.

Η πρώτη (Α) συστάδα βρίσκεται 105 μ. ΝΔ της συστάδας Γ και είναι η πλησιέστερη από τη σημερινή ακτογραμμή, από την οποία απέχει περίπου 165 μ. Πρόκειται ουσιαστικά για μια σειρά από δέκα περίπου τάφους και η οποία έχει κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Δεν αποκλείεται να βρισκόταν κατά μήκος ενός δρόμου ο οποίος σύμφωνα με την προαναφερόμενη κατεύθυνση μπορεί να συνέδεε εκείνη την εποχή κάποιες πολίχνες που θα υπήρχαν στα Β ή ΒΔ, και κατέληγε στη θέση Άμμος, περίπου 750 μ. ΝΑ, μεταξύ των δύο γειτονικών ρεμάτων, του Κουρλέσα και της Μαργαρίτας, όπου δεν αποκλείεται κατά την αρχαιότητα να υπήρχε σαν λιμάνι, τουλάχιστον ένας μικρός υπήνεμος όρμος.

Οι τάφοι της συστάδας Α παρουσιάζουν έναν γενικό προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ. Κεντρική θέση κατείχε ένας μεγάλος χτιστός κιβωτιόσχημος τάφος Ανήκε αναμφίβολα σε έναν εθνικό, προφανώς μια γυναίκα, η οποία τάφηκε εκεί γύρω στον 4^ο αι. μ.Χ. με πέντε αγγεία τοποθετημένα στο πάνω μέρος του σώματος. Ο προσανατολισμός του νεκρού του μεγάλου αυτού κιβωτιόσχημου τάφου αποτελεί εξαίρεση δεδομένου ότι είναι διαφορετικός (ΒΑ) των υπολοίπων (κατά προσέγγιση δυτικός). Επίσης η τοποθέτηση των ευρημάτων γίνεται πάνω στο σώμα του νεκρού, ο οποίος φαίνεται ότι είναι στραμμένος προς τα δεξιά. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν μια σαφή διαφοροποίηση σε σχέση με τους υπόλοιπους τάφους η οποία κατά πάσα πιθανότητα έχει σχέση με διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Οι υπόλοιποι τάφοι της ίδιας συστάδας ήταν κεραμοσκεπείς-καλυβίτες με την ίδια γενική κατεύθυνση και συχνά ως κτέρισμα ένα αγγείο στο Α άκρο και εκτός τάφου, πάντα στα αριστερά του νεκρού. Η τοποθέτηση ωστόσο των νεκρών δείχνει ότι έχουμε να κάνουμε με πρώιμες χριστιανικές ταφές οι οποίες διατηρούν τις περισσότερες φορές το παγανιστικό έθιμο της κτέρισης του νεκρού. Πράγματι, η φορά των ταφών η οποία στις περισσότερες περιπτώσεις είναι η ίδια (ΔΝΔ-ΑΒΑ), φαίνεται ότι δεν είναι τυχαία αλλά υπακούει σε κάποιον προγενέστερο κανόνα, οι λεπτομέρειες του οποίου οφείλονται προφανώς σε τοπικές δοξασίες ή γενικότερες μαγικοθρησκευτικές αντιλήψεις πριν παγιωθεί οριστικά το επίσημο τελετουργικό. Επίσης, στο ίδιο πάντα πλαίσιο της σχετικής αυτής ρευστότητας διαφαίνεται μια κωδικοποίηση ταφικών εθίμων και πρακτικών. Έτσι, σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις, εκ των οποίων η μία αναφέρεται στον επόμενο τάφο, ο νεκρός εστρέφετο λίγο ή πολύ προς τα αριστερά, δηλ. προς Β-ΒΔ.

Στην επίσης υστερορωμαϊκή συστάδα Β, η οποία απέχει 27 μ. ΒΑ της προηγούμενης ένας κιβωτιόσχημος τάφος σφηνοειδούς κάτοψης, δηλ. με κατασκευαστικό προσανατολισμό, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον 2 φορές. Ο τελευταίος νεκρός τάφηκε ελαφρά συνεσταλμένος, κατά το χριστιανικό τρόπο, δηλ. ουσιαστικά με δυτικό (ΝΔ) προσανατολισμό. Και εδώ όμως δεν απεμπολούνται οι παγανιστικές

συνήθειες και ο νεκρός κτερίζεται με τρία αγγεία στα κάτω άκρα του. Επιπλέον, πυρά εξαγνισμού συνόδευσε την ανακομιδή-απόρριψη των οστών και κτερισμάτων του παλαιότερου νεκρού του τάφου. Ανάμεσα σε αυτά ήταν πιθανότατα δύο χύτρες, αγγείο που συνόδευε και τον μεγαλύτερο κιβωτιόσχημο τάφο, πιστοποιώντας τη χρήση του τύπου αυτού αγγείου όχι μόνο στην καθημερινή ζωή αλλά και στην ταφική τελετουργία. Σε αντίθεση με την κλασική περίοδο φαίνεται ότι τώρα τα οστά των νεκρών καθώς απορρίπτονται εκτός τάφου, δεν τυγχάνουν πλέον ιδιαίτερου σεβασμού.

Κάτω από το πρίσμα του θρησκευτικού συγκρητισμού στα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας και σε συνέχεια της αναστολής των διωγμών εναντίον των χριστιανών και της διακήρυξης της αρχής της ανεξιθρησκίας μέσα στα όρια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας το 313 με τη συμφωνία του Μεδιολάνου είναι κατανοητή η συνύπαρξη δύο ή περισσότερων διαφορετικών θρησκειών, ο συγχρωτισμός στα νεκροταφεία και η αλληλεπίδραση των ταφικών εθίμων. Μέσα σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία όπως αυτή της Ήλιδας, εθνικοί, χριστιανοί και ιουδαίοι και ίσως άλλες εθνότητες, συζούσαν μάλλον αρμονικά, όπως φαίνεται, συνεχίζοντας σε γενικές γραμμές τον αρχαιοελληνικό τρόπο ζωής, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί στις κατά τόπους επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ωστόσο, ότι δεν μπόρεσαν να επιτύχουν περίπου 250 χρόνια βαρβαρικών επιθέσεων και επιδρομών, φαίνεται ότι το κατάφεραν οι μεγάλοι σεισμοί που έπληξαν την περιοχή στα μέσα του 6^{ου} αι. μ.Χ., εποχή δηλαδή κατά την οποία χρονολογούνται και οι τελευταίοι τάφοι του αρχαίου νεκροταφείου των Σαβαλίων. Τότε καταστράφηκαν ανεπανόρθωτα οι παραθαλάσσιοι οικισμοί και τα λιμάνια και αναγκάζεται ο πληθυσμός να μετοικήσει κυρίως προς το εσωτερικό. Το ιερό της Ολυμπίας και η πόλη της Ήλιδας υφίστανται ισχυρά πλήγματα. Τα τελευταία σημεία ζωής μαρτυρούνται βάσει νομισματικών μαρτυριών στα χρόνια του Ιουστίνου Β' (565-578 μ.Χ.) ή λίγο αργότερα, όταν ανακαινίσθηκε η παλαιοχριστιανική βασιλική στην Ολυμπία και δημιουργήθηκε μικρός οικισμός στην περιοχή του ερειπωμένου ναού του Δία (Πάλλας 1960, 125) και στην Ήλιδα με την απόκρυψη 6 χρυσών νομισμάτων (σόλιδοι) του ίδιου αυτοκράτορα. Μετά τις αρχές του 7^{ου} αι. η ζωή στα περισσότερα αρχαία κέντρα φαίνεται να διακόπτεται και ουσιαστικά αρχίζει για την περιοχή ο Μεσαίωνας.